

הפן הממשלי של הניאורליברליזם: אתגרים תיאורטיים

רון מנדלקרן

בית הספר למדע המדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים, אוניברסיטת תל אביב

עיון בספרות הכלכלה הפוליטית הדנה במשמעויותיו הרחבות של המשבר הפיננסי העולמי שפרץ בשנת 2008 מלמד כי ספרות זו רואה במשבר הן את רגע התבוסה של הניאורליברליזם והן את ניצחונו הגדול: מהצד האחד נקבע בה כי המשבר סיפק הוכחה ניצחת לאוזלת ידה של המדיניות הכלכלית הניאורליברלית; מהצד השני נמצא שהמדיניות הכלכלית לא השתנתה באופן מהותי לאחר המשבר, עובדה הממחישה את עוצמתו הפוליטית של הניאורליברליזם. מאמר זה מקבל טענות אלו באופן חלקי, וגורס כי אף שהניאורליברליזם אמנם שרד באופן מרשים לאחר המשבר הכלכלי של 2008, הביטוי החשוב של הישרדות זו אינו שימור המדיניות הכלכלית – שדווקא חלו בה שינויים לא מבוטלים – אלא שימור וחיזוק סדרי הממשל הניאורליברלי של הדמוקרטיה הקפיטליסטיות, שבמרכזם ניצבים חיזוק ההשפעה הפוליטית של ארגונים טכנוקרטיים והגבלת ההשפעה של אינטרסים קולקטיביים. בהמשך לכך המאמר גורס כי ביקורת הניאורליברליזם מחייבת התייחסות נרחבת ומעמיקה יותר למקומו של הממשל בניאורליברליזם, בין השאר משום שהצבת חלופה לממשל הניאורליברלי היא אתגר מסובך בהרבה בהשוואה לפיתוח חלופות למדיניות ניאורליברלית כשלעצמה.

* טיוטה של המאמר הוצגה לקבוצת מחקר של מכון ון ליר בנושא ניאורליברליזם בישראל ובמפגש של הסדנה לכלכלה פוליטית וחקר הניאורליברליזם שנערך באוניברסיטת תל אביב. הערותיהם החשובות של משתתפי שתי הקבוצות, של אמית אביגור-אשל, של איתן בר-יוסף עורך תיאוריה וביקורת ושל הקורא האנונימי של המאמר סייעו לי מאוד לחדד ולדייק את טענותיי. האחריות הבלעדית על הכתוב היא כמוכר שלי.

א. ניאו-ליברליזם: מריסון השוק התחרותי להצמחתו ולטיפוחו

כל ניתוח של תופעה פוליטית או חברתית ראוי שייפתח במתן הגדרה, והדבר נכון שבעתיים כשדנים בניאו-ליברליזם ובספרות העוסקת בו. ריבוי האופנים שבהם המושג ניאו-ליברליזם מובן או מתפרש, ריבוי התופעות הפוליטיות והחברתיות המשויכות לו והעובדה שרובו ככולו של הדיון האקדמי (והציבורי) על אודותיו הוא דיון ביקורתי – כל אלה עומדים ביסודן של הטענות הגורסות שמדובר במושג חסר משמעות או בכינוי גנאי לכל היותר (Boas and Gans-Morse 2009). יוצא מכך שהגדרה טובה של ניאו-ליברליזם אמורה להיות צרה וקונקרטיה במידה מספקת כדי שתהיה מובנת גם למי שאינו נמנה עם מבקרי התופעה שהגדרה מנסה לתאר. בה בעת רצוי שהגדרה כזו תהיה רחבה דייה כך שתוכל להכיל את רוב האופנים שבהם מתפרש המושג ניאו-ליברליזם או חלק ניכר מהם לפחות. השאלה אם ההגדרה שתובא להלן עומדת באמות מידה אלו עומדת למבחן הקוראים, כמובן.

בעקבות עבודות שונות שנכתבו בהשראת הניתוח הקלאסי של קרל פולאני (Polanyi [1944] 2001), הניאו-ליברליזם מוגדר כאן כמשטר כלכלי-פוליטי החותר לצמצום ההשפעה מרסנת-השוק של המגבלות והכללים הפוליטיים והחברתיים שבהם "הוטמעה" כלכלת השוק הקפיטליסטית; הוא חותר אף לבנייה של מערך חלופי של כללים ומוסדות שמטרתם כינון של מנגנוני השוק התחרותי, עידודם והעצמתם.¹ הגדרה זו נוטעת את הניאו-ליברליזם בהקשר ההיסטורי של המאה העשרים – בייחוד של התקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה – ומדגישה כי במהותו הניאו-ליברליזם הוא תגובה לגידול היקפו ועומקו של ניהול הפעילות הכלכלית בידי הממשלה ולהתרחבות מדינת הרווחה שהתרחשו בתקופה זו (Gamble 2001). תגובה זו אינה חותרת בהכרח לביטול שירותי הרווחה והרגולציה הממשלתיים, אלא לשינוי יסודי באופי פעולתם כך שהשפעתם מרסנת-השוק תמוער והשפעתם מעודדת-השוק ומעודדת-התחרות תהיה מרבית. בהתאם לכך, הניאו-ליברליזם תומך בהרחבת מנגנוני הרגולציה הממשלתית אם הם תומכים בהגברת התחרות הכלכלית; הוא אף תומך בהמשך פעולתה של מדינת הרווחה אם היא פועלת כ"מדינת השקעה חברתית" המעודדת פרטים להצמיח את ההון האנושי העומד לרשותם ולנהוג כיוזמים בשוק העבודה וכמשקיעים בשוק הפיננסי.²

הגדרה זו מתמקדת בפן הכלכלי-פוליטי של הניאו-ליברליזם ואינה מקיפה את ביטוייו בתחומים דוגמת מערכת ההשכלה הגבוהה (Ball 2012), מנגנוני הפיתוח העירוני (Brenner and Theodore 2012) והאזרחות הדמוקרטית (Brown 2015). עם זאת, הגדרה זו מתימרת להתאים לשלושה אופנים שונים שבהם הניאו-ליברליזם מובן ומוסבר בניתוחים כלכליים-

1 הארווי 2015; Ruggie 1982; Blyth 2002.

2 ראו 2018; Feldman 2018; Hemerijck 2012; Van Kersbergen and Levi-Faur 2005.

פוליטיים שונים שלו: (1) כפרויקט מעמדי המשרת את האינטרסים של מעמד בעלי ההון ושל האליטה העסקית ושהובל בידי כוחות בימין הפוליטי דוגמת מרגרט תאצ'ר בבריטניה, רונלד רייגן בארצות הברית ובנימין נתניהו בישראל;³ (2) כפרויקט שהובילו גופים מסוימים בתוך המדינה, בייחוד גופים כלכליים כמו בנקים מרכזיים ומשרדי אוצר, המונעים מכוח סדר יום טכנוקרטי ומתוך שאיפה לכוח פוליטי ולהשפעה;⁴ (3) כפרויקט שעוצמתו נובעת מכך שאומץ על ידי מפלגות שמאל-מרכז מסורתיות (דוגמת מפלגת הלייבור בבריטניה, המפלגה הסוציאלי-דמוקרטית בגרמניה ומפלגת העבודה בישראל) במסגרת מאמציהן "להתחדש" ולשוב ולצבור עוצמה פוליטית.⁵

מההגדרה המוצעת לא נובע שהניאו-ליברליזם חותר תחת המדינה או מביא לידי נסיגתה מהתערבות במרחב החברתי והכלכלי. למעשה, הקפיטליזם הניאו-ליברלי מאופיין בדפוסים חדשים של מעורבות המדינה והממשלה בכלכלה ובחברה.⁶ כפי שאבחנו פולאני בקשר לליברליזם של המאה התשע-עשרה, הניאו-ליברליזם פועל לעיתים בשמה של תפיסת הֶלְסֶה־פֶר (הארווי 2015), אולם בפועל אין הוא משקף חתירה להתנהלות ספונטנית של השווקים; להפך – במסגרת הניאו-ליברליזם המדינה ממלאת תפקיד חיוני, הכרחי ופעיל בכינונם של שווקים ובהסדרתם לשם הגברת פתיחותם והתחרותיות שלהם (Ban 2016). במילים אחרות, אין מדובר ב"משחק סכום אפס" שבו המדינה מפנה את מקומה לשוק, אלא ב"משחק סכום חיובי" שבו ההתרחבות של פעילות השוק מסייעת בשימור פעילות המדינה ואף בהרחבתה.

בעוד שאינו חותר תחת כוחה והשפעתה של המדינה, הניאו-ליברליזם חותר לשינוי המבנה של מוסדות המדינה ושל דפוסי הניהול שלה כדי שיהיו מתואמים עם המאמץ לעידוד פעולתם של שווקים תחרותיים שאינם נתונים במגבלות פוליטיות וחברתיות. בהתאם לכך, ובהתאם להיותו נטוע בהקשר ההיסטורי של המחצית השנייה של המאה העשרים, הניאו-ליברליזם חותר להחלשת ההשפעה של אותם מוסדות ומנגנונים שכווננו את המגבלות הפוליטיות והחברתיות שהוטלו על כלכלת השוק התחרותי במהלך המאה העשרים. בכלכלות המתועשות במדינות הדמוקרטיות מדובר בראש ובראשונה על הגבלת השפעתן של מסגרות לייצוג קולקטיבי של אינטרסים – ובראשם איגודים מקצועיים ומפלגות המונים – על הכלכלה ועל המדיניות הכלכלית.

3 ראו הארווי 2015; Mirowski and Plehwe 2009; לגבי ישראל ראו ביכלר וניצן 2001; פילק ורם 2004.
 4 ראו Fourcade-Gourinchas and Babb 2002; לגבי ישראל ראו ממן ורוזנהק 2009; מנדלקרן 2018; Maron and Shalev 2017.
 5 ראו Hay 2004; Mudge 2008; לגבי ישראל ראו בן פורת 2004; פלד ושפיר 2005.
 6 Ban 2016; לגבי ישראל ראו Maman and Rosenhek 2012.

ב. בעקבות משבר 2008: כישלון הניאו-ליברליזם וניצחונו הגדול

המשבר הפיננסי שפרץ בעולם בשנת 2008 חולל בעקבותיו את המיתון הכלכלי החריף ביותר מאז השפל הגדול בשנות השלושים של המאה העשרים. הוא המחיש בבירור ובחדות לחוקרי הכלכלה הפוליטית שהמדיניות הכלכלית שהכתיב הניאו-ליברליזם מאז שנות השמונים נכשלה. השינויים שחולל הניאו-ליברליזם ובכללם הפחתת הרגולציה של שווקים פיננסיים – בייחוד בארצות הברית ובבריטניה – והסרת המגבלות על תנועות הון בינלאומיות תוארו כגורם הישיר לפרוץ המשבר ולהתפשטותו המהירה (ראו לדוגמה Helleiner 2010). זאת ועוד, חילוף כלכלת העולם מהמשבר ומניעתה של החרפה נוספת התאפשרו אך ורק בזכות חזרה להתערבות ממשלתית מקיפה ומתואמת בפעילות הכלכלית ברוח התיאוריה הכלכלית של קיינס, שהניאו-ליברליזם חתר תחתיה (Blyth 2013). במילים פשוטות, חוקרים אלו סברו כי המשבר הפריך לעיני כול את הנחת היסוד של הניאו-ליברליזם, שעמדה ביסודה של הליברליזציה המקיפה של השווקים הפיננסיים הלאומיים והבינלאומיים ואשר נשענה על ספרות ענפה בתחום הכלכלה, בדבר יעילותם הכלכלית של שווקים תחרותיים שיווסתו את עצמם באין מפריע.

עם זאת, העובדה שהמשבר לא חולל שינוי ממשי ויציב במדיניות הכלכלית המחישה בעבור חוקרי הכלכלה הפוליטית גם את ניצחונו הגדול – והמפתיע – של הניאו-ליברליזם ואת עוצמתם הרבה של האינטרסים, של הרעיונות ושל המוסדות העומדים בבסיסו.⁷ המדיניות הדוגלת בהרחבה של ההוצאה הממשלתית ברוח התיאוריה של קיינס נזנחה בתוך שנה לטובת מדיניות צנע וקיצוצים שנועדה לשמר את האמון של השווקים הפיננסיים בממשלות. העובדה שהגירעונות הציבוריים – שעוררו את החשש שמא יאבד אמון השווקים – נוצרו משום ששימשו לתמיכה בפעילות הכלכלית בעקבות כישלונה של המערכת הפיננסית ובייחוד לשם הצלתם של גופים פיננסיים, המחישה עוד יותר את כוחו של הניאו-ליברליזם בהקשר הזה. זאת ועוד; לא זו בלבד שאימוץ הפרדיגמה הניאו-ליברלית פעל לטובת קבוצה מצומצמת של "מרוויחים" לפני המשבר, הרי בשל כוחה העצום של הפרדיגמה הזו לא שילמו אותם "מרוויחים" כלל את המחיר הכלכלי והחברתי של הקיצוצים ושל הצנע שאומצו לאחר המשבר. ניצחונו הגדול של הניאו-ליברליזם טמון אפוא בכך שהמשבר של שווקים פיננסיים בלתי מרוסנים, ששיקף את כישלון הפרדיגמה הניאו-ליברלית, הפך את צורתו והיה למשבר תקציבי של מדינות המצריך קיצוצים בתקציב הציבורי בהתאם לפרדיגמה הניאו-ליברלית (Blyth 2013).

ישראל נפגעה במידה מעטה יחסית (אך בהחלט לא מבוטלת) במשבר הפיננסי של 2008, ו"רגע האמת" של הניאו-ליברליזם היה המחאה החברתית של קיץ 2011 (רם ופילק

2013).⁸ אפשר לומר שכישלון הניאוליברליזם בישראל היה "פוליטי-חברתי" יותר משהיה "כלכלי" במובן זה שהמחאה החברתית ביטאה אי-נחת רבה של הציבור ממדיניות הממשלה, אף שהמצב הכלכלי, כפי שהשתקף בנתונים המקרו-כלכליים ובהשוואה לכלכלות עשירות אחרות, היה מצוין. באופן אירוני, דווקא צעירי המעמד הבינוני, שהיו אמורים להפיק את הרווח הגדול ביותר מהליברליזציה הכלכלית, הפכו למפסידים המובהקים ממדיניות זו ועמדו במרכז המחאה (רוזנהק ושלד 2013; אביגור-אשל 2015). גם בישראל, כמו בעולם, נתפסת הטלטלה שחוללה המחאה החברתית כזמנית וכבעלת השפעה מוגבלת, בין השאר משום שהשינויים שחוללה עוצבו בידי גורמים טכנוקרטיים שקידמו את הניאוליברליזם לפני המחאה וחתרו לשימור המצב הקיים אחריה.⁹

אף שיש הרבה מן האמת בתיאור האמור לעיל בדבר יציבותו של הניאוליברליזם למרות כישלונו הכלכלי וההתנגדות הפוליטית שעורר, דומה שתיאור זה ממעיט בחשיבותם של השינויים שהתחוללו מאז המשבר הכלכלי בעולם ומאז המחאה החברתית בישראל. גם אם נאמץ את ההגדרה של הניאוליברליזם כפרויקט שמטרתו "שחרור" של השווקים מהיטמעות במערכות של כללים חברתיים ופוליטיים שמחוץ לשוק, הרי בתחום זה דווקא חלו בשנים האחרונות שינויים לא מבוטלים במדיניות הכלכלית. לדוגמה, אף שהיקף ההתערבות הפיסקלית ברוח קיינס היה מוגבל, נקטו הבנקים המרכזיים בעולם צעדי מדיניות מוניטרית חסרי תקדים בניסיון לתקן באופן יסודי את פעילותם של השווקים הפיננסיים (Mandelkern 2016; Braun 2018). יתר על כן, מאז 2008 הוגברה הרגולציה הממשלתית והבינלאומית על הפעילות של המוסדות הפיננסיים בהדרכתה של גישת "הרגולציה המקרו-יציבותית" (macro-prudential regulation). גישה זו, השואבת השראה מתורתו של קיינס ומממשיכו מינסקי, מטילה ספק בהנחה ששחקנים כלכליים יתנהלו תמיד באופן רציונלי במסגרת שווקים תחרותיים (Baker 2013). דוגמה נוספת לשינוי משתקפת במסמכי קרן המטבע הבינלאומית; מסמכים אלה לא רק מדגישים את חשיבות היישום של מדיניות פיסקלית ברוח קיינס, אלא גם דנים בתועלת הכלכלית הטמונה בהטלת מגבלות על תנועות הון בינלאומיות (תוך שימוש מפורש במונח "ניאוליברליזם", השמור בימינו למבקרי הניאוליברליזם) (Ban and Gallagher 2015; Ostry et al. 2016).

גם במדיניות הכלכלית של ישראל ניכרו שינויים לא מבוטלים: מאז 2008 נוקט בנק ישראל לא רק מדיניות מוניטרית מרחיבה במידה חסרת תקדים, אלא גם התערבות בשוק

8 אם כי טעות היא לנתק את המחאה החברתית של 2011 מהמשבר הפיננסי העולמי של 2008, שכן התייקרות מחירי הדיור, שבמידה רבה הציתה את המחאה, נבעה לא מעט מן המדיניות המוניטרית המרחיבה של בנק ישראל (פילוט 2013). מאחר שהפרדיגמה הניאוליברלית שאומצה בישראל פסלה הרחבה פיסקלית ניכרת, המדיניות המוניטרית המרחיבה נותרה למעשה אפשרות הפעולה היחידה לעידוד הפעילות הכלכלית המקומית.

9 שבצ'נקו והלמן 2017; מנדלקרן 2018; Avigur-Eshel 2018.

מטבע החוץ שמטרתה המוצהרת היא תמיכה בייצוא ובתעסוקה (מנדלקרן 2011). ניכרת גם מעורבות גוברת של המדינה בשוק הפיננסי, במסגרת צעדי מדיניות דוגמת חקיקת "חוק פנסיה חובה" בכנסת (בעקבות יוזמה של ההסתדרות והתאחדות התעשיינים), הקמת קרנות פנסיה "ברירת מחדל" להוזלת דמי הניהול של החיסכון הפנסיוני ביוזמת הממונה על שוק ההון והביטוח במשרד האוצר, והגברת הרגולציה בתחום הביטוח (דבר ראשון 2016). כמובן, גם בשוק הדיור ניכרת מעורבות גוברת של המדינה, בייחוד במסגרת התוכנית "מחיר למשתכן" שמוביל שר האוצר משה כחלון, שלמעשה מבקשת "להחזיר" לקבוצות אוכלוסייה מסוימות – בעיקר זוגות צעירים מהמעמד הבינוני – את היכולת לרכוש דירה (Cohen 2016).

אף שברור כי השינויים שתוארו לעיל אינם מהפכניים, שהרי הם אינם חותרים תחת מטרות יסוד של מדיניות כלכלית ניאו-ליברלית – הרחבת התחרותיות ופתיחות השווקים (Ban 2016), ניכר כי בניגוד להנחה הרווחת בספרות בדבר עמידותו של הניאו-ליברליזם, התחוללו במדיניות הכלכלית שינויים לא מבוטלים המשקפים נסיגה ממגמת "איי-ההטמעה" של השווקים הכלכליים. עם זאת, אין בכוונתי לטעון שהניאו-ליברליזם נחלש או שכוחו תש במידה רבה בעקבות המשבר; להפך, אני גורס שהניאו-ליברליזם מוסיף להנחות את ההתנהלות הכלכלית-פוליטית של המשקים הקפיטליסטיים גם לאחר המשבר (בייחוד במקומות שבהם העוצמה הפוליטית של כוחות "פופוליסטיים" נותרה מוגבלת). את האינדיקציה לעוצמתו של הניאו-ליברליזם ניתן למצוא לא במדיניות הכלכלית עצמה אלא בראש ובראשונה במרכיב הממשלי. בניתוחים רבים נותר מרכיב זה בצילה של התיאוריה הכלכלית-פוליטית של הניאו-ליברליזם.

ג. הפן הממשלי של הניאו-ליברליזם

כפי שצוין בראשית הדברים, ביסודו הניאו-ליברליזם הוא תגובה להטמעת הפעילות הכלכלית בהסדרים פוליטיים וחברתיים שהתפתחו במהלך המאה העשרים. שלא כשווקים בעידן הטרום-קפיטליסטי, "הליברליזם המוטמע" של המאה העשרים התבסס בראש ובראשונה על מנגנונים דמוקרטיים, וביתר דיוק – על מנגנונים של ייצוג קולקטיבי של אינטרסים. בראש ובראשונה מדובר על ייצוג האינטרסים של האזרחים העובדים באמצעות מפלגות ההמונים והאיגודים המקצועיים, אבל גם על ייצוג אינטרסים "קפיטליסטיים" – לדוגמה באמצעות ארגונים יציגים של מעסיקים ושל גופים מסחריים. ארגונים אלו היו הגורמים המרכזיים בפוליטיקה הדמוקרטית שבמסגרתה עוצבה הכלכלה הפוליטית של המשקים הקפיטליסטיים על גווניהם השונים (לדוגמה Pontusson 2005), ולמעשה היו הבסיס ליצירת מסגרת הכללים השונה שבתוכה התנהל השוק בכל מדינה ומדינה. מרכיב מרכזי בתהליך עלייתו של הניאו-ליברליזם היה ריסון מנגנוני ההשפעה של פוליטיקת האינטרסים הדמוקרטית. במישור התיאורטי-רעיוני, הצורך בריסון מנגנונים

אלו נוסח באופן מובהק בתיאוריית הבחירה הציבורית (Public Choice Theory) על ענפיה השונים, שהחלה להתפתח במהלך שנות השישים של המאה העשרים. לפי תיאוריה זו, התערבות הממשלה בכלכלה במסגרת פוליטיקה דמוקרטית צפויה לפגוע באינטרס הציבורי הרחב ולשרת בפועל את האינטרסים של קבוצות אינטרסים צרות ושל פוליטיקאים ובירוקרטים שוחררי עוצמה פוליטית וארגונית (Hay 2007). יש לציין כי הביקורת היסודית כלפי פוליטיקת ייצוג ההמונים שהתגבשה בדמוקרטיות המתועשות, וכלפי האופן שבו חותרת פוליטיקה זו תחת האינטרס הציבורי הכללי, נוסחה בידי פרידריך האייק עצמו כבר בשנות הארבעים (Streeck 2014), והוא המשיך לעסוק בסוגיה גם לאחר מכן (לדוגמה Hayek 1978).

המשברים הכלכליים של שנות השבעים סימנו את קיצו של "תור הזהב" של המדיניות ברוח קיינס ושל "הליברליזם המוטמע", והם שירתו היטב את אנשי תיאוריית הבחירה הציבורית. אנשים אלה טענו שהמדיניות השגויה שהביאה לידי המשברים הכלכליים נגרמה בשל כשלים מבניים בממשל הפוליטי של המדינות הדמוקרטיות. אנשי תיאוריית הבחירה הציבורית גרסו כי ממשלות דמוקרטיות נוטות לאמץ צעדי מדיניות מזיקים מבחינה כלכלית עקב הלחצים האלקטורליים והפוליטיים המופעלים עליהן, לדוגמה מדיניות תקציבית מרחיבה מדי הגורמת למשברים תקציביים ולעליות מחירים, או רגולציה המשרתת בעיקרה את הגורמים העסקיים שעליהם היא אמורה לפקח ולא את הציבור הרחב. במילים אחרות, תיאוריות אלו הפנו אצבע מאשימה לא רק אל עבר המדיניות הכלכלית הקיינסיאנית שהתבססה בעשורים שלאחר מלחמת העולם השנייה ושיקפה מעורבות חסרת תקדים של הממשלות בפעילות הכלכלית במשקיהן, אלא גם אל עבר המבנה של ניהול הכלכלה באותה התקופה ואל עבר פוליטיקת ייצוג האינטרסים הקולקטיביים והשפעתה על קביעת המדיניות הכלכלית.

הביקורת על פוליטיקת ייצוג האינטרסים לא הסתכמה בהפניית אצבע מאשימה בשל השפעותיה השליליות על הכלכלה, אלא גם שיקפה את הסתירה המהותית בין האידיאל של השוק התחרותי לבין הייצוג הפוליטי של אינטרסים קולקטיביים, העלול להגביר את ההשפעה של קרטלים ושל מונופולים, להוליד רגולציה המיטיבה עם גורמים כלכליים מסוימים ולפגוע במסגרת של כללי משחק שווים לכול. לא פחות חשוב מכך, הייצוג הפוליטי של אינטרסים קולקטיביים עומד בסתירה לעקרונות אחריות הפרט למצבו הכלכלי-חברתי, העומד במרכזו של אידיאל השוק התחרותי הניאו-ליברלי בתחום הכלכלי-פוליטי ובתחומים רחבים יותר (Amable 2011; Brown 2015).

ניתן אף לומר שהפן הממשלי של הניאו-ליברליזם הוא שמבדיל בינו ובין הליברליזם הקלאסי של המאה התשע-עשרה (ובניסוח אחר, שהפן הממשלי משקף את ההצדקה המהותית לשימוש בתחילת "ניאו"), וכי הוא משקף אימוץ של אחת מהטענות המרכזיות של פולאני עצמו כלפי הליברליזם הקלאסי (Polanyi 2001 [1944]). פולאני גרס כי ההוגים הליברלים נוהגים להציג את השוק החופשי ("השוק המסדיר את עצמו" במילותיו של

פולאני) כתופעה טבעית שתתקיים באיזון מופרע באופן ספונטני וטוענים כי צעדי המדיניות השונים שהתגבשו במהלך המאה התשע-עשרה כדי לרסן את השוק משקפים מאמץ מאורגן החותר תחת הטבעי והספונטני. לאמיתו של דבר, קבע פולאני, הניסיון לכפות על החברה את האמונה בשוק החופשי, במידה רבה בחסותה של המדינה, הוא הוא המהלך ששיקף חתירה נגד הסדר הטבעי, ואילו תנועת הנגד החברתית שמערערת על המהלך הזה היא ספונטנית וטבעית. הפן הממשלי של הניאו-ליברליזם משקף הכרה בנטייה הטבעית של פרטים וקבוצות חברתיות להתארגן וליצור לעצמם מנגנוני הגנה מפני פעולתו של השוק, על הסכנות ואי-הוודאות הכרוכים בה (Amable 2011; Bonefeld 2012). הכרה זו עומדת ביסוד הבנייה של מוסדות שיגבילו את השפעת ייצוג האינטרסים הקולקטיבי על הפעילות הכלכלית ועל המדיניות הכלכלית.

לא קשה לראות כיצד מתוך ההכרה בנטייה הטבעית של החברה להתארגנות ולהגנה מפני פעולתו של השוק נובע הצורך הניאו-ליברלי במדינה חזקה, שתשמש עמוד התווך של ריסון ההשפעה של אינטרסים חברתיים קולקטיביים. הצורך הניאו-ליברלי במדינה חזקה מתקשר גם לטענה שצוינה לעיל, ולפיה התחזקות מנגנוני השוק במסגרת הניאו-ליברליזם לא באה על חשבון כוחה של המדינה, שגורמים בתוכה מילאו תפקיד חיוני בקידום הניאו-ליברליזם. הקשר החיובי בין השוק והמדינה בהקשר הניאו-ליברלי נוגע גם לטענה של ונדי בראון בדבר ההבדל היסודי בין הפילוסופיה הפוליטית הליברלית לבין הפילוסופיה הפוליטית הניאו-ליברלית (Brown 2015): בראש מעייניה של הפילוסופיה הפוליטית הליברלית עומדת חירות הפרט ולפיכך היא מבקשת להגביל את כוחה של המדינה, ואילו בראש מעייניה של הפילוסופיה הפוליטית הניאו-ליברלית עומדת אחריות הפרט (responsibilization), המושגת באמצעות העצמת כוחה של המדינה.

הפן הממשלי של הניאו-ליברליזם בא לידי ביטוי במישור המוסדי באימוץ של שורת הסדרים וכללים ששיקפו ביסודם דה-פוליטיזציה של תהליכי קביעת המדיניות הכלכלית (Flinders and Wood 2016), וזאת באמצעות הגבלה ישירה או עקיפה של השפעתם של פוליטיקאים נבחרים ואינטרסים מאורגנים על המדיניות הכלכלית. ההסדרים הללו כללו מתן אוטונומיה לבנקים המרכזיים בניהול המדיניות המוניטרית והפיכתם לגורם המרכזי בקביעת המדיניות המקרו-כלכלית, אימוץ כללים פיסקליים שהגבילו את שיקול הדעת השוטף של מקבלי החלטות נבחרים בכל הקשור למדיניות התקציב, והאצלת הסמכות לקבלת החלטות בסוגיות רגולטוריות מן הדרג הפוליטי לסוכנויות מדיניות עצמאיות כמו רשויות להגבלים עסקיים.

שינויים מסוג זה היו גורפים ומקיפים יותר מהשינויים שהתחוללו במדיניות הכלכלית או במבנה הכלכלי של כלכלות קפיטליסטיות שונות. כך עולה באופן מובהק מהספרות העוסקת ב"גוני הקפיטליזם", המדגישה את ההבדלים העקרוניים בין המבנה המבוזר והתחרותי של כלכלות שוק "ליברליות" דוגמת המשק האמריקני והבריטי ובין המבנה המאורגן של

כלכלות שוק "מתואמות" (coordinated) דוגמת המשק הגרמני והיפני (Hall and Soskice 2001). כך עולה גם מההבחנה בין המודל ה"אמריקני" של ממשלה קטנה (המספקת שירותים חברתיים מצומצמים באמצעות מיסים נמוכים) לבין המודל ה"אירופי" של ממשלה גדולה (המספקת שירותים חברתיים מקיפים באמצעות מיסים גבוהים) (ספיבק 2009; דהן 2011). החשיבות של השינויים המוסדיים שאומצו על פי הגיון הממשל הניאו-ליברלי נובעת מכך שהם משקפים "תכתיב" שאומץ בכלל המשקים הקפיטליסטיים, שלא כתכתיבי גלובליזציה אחרים (כמו ריסון מיסים וצמצום הוצאות חברתיות), שאומצו באופן גורף פחות. השינויים בממשל שצוינו לעיל לא פסחו על ישראל. בעקבות תוכנית הייצוב של 1985 מוסדה עצמאותו של בנק ישראל, אומצו כללים פיסקליים והועצמה השפעתם של משרד האוצר ואגף התקציבים – וממילא הוחלשה השפעתם של כוחות פוליטיים אחרים – באמצעות חוקי ההסדרים והגברת הפיקוח של האוצר על ביצוע התקציב (ממן ורוזנהק 2009; מגדלקרן 2018). בה בעת הורחבה האוטונומיה של הממונה על ההגבלים העסקיים כדי להרחיק ממנו השפעות של בעלי אינטרסים, והורחבה גם האוטונומיה של רגולטורים בתחומים אחרים. שינויים אלו התרחשו בד בבד עם החלשתם של ההסתדרות ושל האיגודים המקצועיים, שנבעה בין השאר מניתוק ההסתדרות מקופת החולים הכללית, ביזור יחסי העבודה והפרטה של חברות ושירותים ציבוריים.¹⁰ שלל השינויים שצוינו לעיל התרחשו גם במהלך שלטונן של ממשלות ימין וגם במהלך שלטונן של ממשלות שמאל, ופוליטיקאים מרכזיים במפלגת העבודה מילאו תפקיד חיוני בגרימתם (הדוגמה המובהקת היא התפקיד המרכזי של חיים רמון בניתוק ההסתדרות מקופת החולים הכללית, ראו Grinberg and Shafir 2000).

ד. הממשל הניאו-ליברלי בעקבות המשבר: מיציבות לערעור

חשיבותו של הפן הממשלי של הניאו-ליברליזם לענייננו נובעת מכך שבניגוד לשינויים המובהקים בפן המדיניות (אמנם מוגבלים בזמן) שחולל המשבר של 2008, הרי בפן הממשלי לא חל כל שינוי או טלטלה. למעשה, פן זה של הניאו-ליברליזם הלך והתחזק בעקבות המשבר: ראשית, הבנקים המרכזיים הם שניהלו את המשבר במידה רבה, בין השאר בזכות ה"עצמאות" שהוענקה להם בשנים שקדמו למשבר. למעט קולות בימין השמרני בארצות הברית, שהתנגדו למדיניות ה"שמאלנית" מדי של הבנק הפרדלי המרכזי, כמעט לא הוטל ספק בכך שטמונים יתרונות בניהול המשבר בידי הבנקים המרכזיים. בה בעת הוסיפו הכללים הפיסקליים שהותוו לפני המשבר לשמש מצפן ומסגרת עקרונית לניהול המדיניות הפיסקלית, גם אם הושעו באופן זמני בשיאו של המשבר (Mandelkern 2016). גם את השינויים בתחום הרגולציה הפיננסית הובילו מומחים וגופים מקצועיים-טכנוקרטיים מדינתיים ובינלאומיים (Baker 2013).

עוצמתו המתמשכת של הפן הממשלי של הניאור-ליברליזם כולטת במיוחד באיחוד האירופי ובגוש האירו. ספרות מדע המדינה זיהתה במאפיינים המוסדיים של האיחוד האירופי, עוד בטרם המשבר, סממנים ל"גירעון דמוקרטי" במובן של חולשת האחריות (accountability) של מוסדות קביעת המדיניות האירופיים כלפי אזרחי מדינות אירופה. בתהליך הארוך והמורכב של התמודדות מדינות אירופה עם תוצאותיו של המשבר הכלכלי, גירעון הדמוקרטיה האירופי רק הוחרף: סמכויותיו של הבנק המרכזי של אירופה הורחבו ובה בעת הוגברו מנגנוני הפיקוח של מוסדות האיחוד הלא ייצוגיים על מדינות התקציב של המדינות החברות בו (Schmidt 2016; Woodruff 2016). בדיון הכלכלי-פוליטי בישראל ממשיכים להזכיר את מדינות אירופה, ובצדק, כמייצגות של מודל כלכלי-חלופי לזה האמריקני (ספיבק 2009; דהן 2011), הנתפס כמייצג מובהק יותר של הניאור-ליברליזם. למעשה, ובייחוד ככל שאנחנו מתבוננים בפן הממשלי של הניאור-ליברליזם, מתברר דווקא כי האיחוד האירופי וגוש האירו בפרט משקפים אימוץ מלא יותר של התכתיב הניאור-ליברלי.

גם בישראל ניכרה עוצמתו של הפן הממשלי של הניאור-ליברליזם, הן בעקבות המשבר הכלכלי של 2008 והן בעקבות המחאה החברתית של 2011. כמו בעולם, גם בישראל הוביל בנק ישראל את המדיניות המקרו-כלכלית בעקבות המשבר (בייחוד את המרכיבים ה"לא קונבנציונליים" של מדיניות זו), והמדיניות הפיסקלית המשיכה להיות מוגבלת באמצעות כללים פיסקליים שהלכו ושוכללו מאז (זעירא 2018). זאת ועוד, בשנת 2010, במסגרת תיקון חוק בנק ישראל ובתמיכה רחבה של חברי כנסת מהקואליציה ומהאופוזיציה, מוסדה פורמלית עצמאותו של בנק ישראל. הגופים המקצועיים הובילו את הרגולציה המוגברת על השוק הפיננסי, ובראשם אגף שוק ההון והביטוח של משרד האוצר. גופים אלה זכו גם הם לחיזוק מעמדם האוטונומי, ותגובת הממשלה למחאה החברתית, כידוע, נוסחה בעיקרה באמצעות ועדת מומחים, רובם כלכלנים שניהנו בתפקידים מרכזיים במשרד האוצר או בבנק ישראל באותה העת או זמן לא רב קודם לכן (שבצ'נקו והלמן 2017; מנדלקרן 2018). ראוי להזכיר בהקשר זה כי גם מנהיגי תנועה המחאה עצמם ביקשו להימנע מזיהוי "פוליטי" ומשיתוף פעולה עם ארגונים המייצגים אינטרס קולקטיבי דוגמת ההסתדרות (רם ופילק 2013).¹¹

אם כן, הפן הממשלי של הניאור-ליברליזם, שאפיין את הדמוקרטיה הקפיטליסטיות לפני המשבר של 2008, הלך והתעצם בעקבותיו. מבחינה זו לא הצמיח המשבר אפילו ניצנים של שינוי פרדיגמטי, ולמעשה המדיניות שהתעצבה בעקבות המשבר – הן

11 אין פירוש הדבר שאין רגעים אחרים, של ערעור או לפחות פעולה בניגוד לתכתיב הממשל הניאור-ליברלי. דוגמה לכך בישראל היא החקיקה שהובילה ממשלת נתניהו-ברק בלחץ ההסתדרות להקלה על התארגנות עובדים.

על מרכיביה מתקני-השוק והן על מרכיביה מעודדי-השוק – יושמה בכפוף להגיון הנתון של ממשל ניאורליברלי. כפי שגורסים חוקרי הכלכלה הפוליטית, הניאורליברליזם שמר על עוצמתו בעקבות המשבר, אולם הדבר בא לידי ביטוי בראש ובראשונה בהיבט הממשלי שלו.

ה. הממשל הניאורליברלי: תיאוריה וביקורת

המסקנה הראשונה העולה מכל האמור לעיל היא שההבחנה בין פן המדיניות של הניאורליברליזם ובין פן הממשל שלו עשויה להועיל כמכשיר אנליטי הן בבחינת ההתפתחויות בזירה הכלכלית-פוליטית והן בבחינת הניתוח התיאורטי של הניאורליברליזם והשאלות שבהן הוא מתמקד. לדוגמה, בעקבות המשבר הכלכלי האחרון הופנתה תשומת לב רבה למשמעויות הכלכליות של הניאורליברליזם בכל הקשור לאי-שוויון ולהתחלקות הכנסות – בין השאר בזכות עבודות בולטות של כלכלנים דוגמת תומאס פיקטי (Piketty 2014) – ולפטרונות המדיניות האמורים להתלוות אליהם (כמו העלאת מיסים). דומה כי הן כלכלנים והן כלכלנים פוליטיים הקדישו תשומת לב מועטה בהרבה לפן הממשלי של הניאורליברליזם ולאופנים שבהם ריסון המנגנונים של ייצוג קולקטיבי של אינטרסים משפיע על אזרחים בדמוקרטיית הקפיטליסטיות.

התמקדות הביקורת הכלכלית-פוליטית של הניאורליברליזם בשאלות של מדיניות בוודאי משקפת את הדחיפות של ביקורת זו: המשבר הכלכלי של 2008 והמדיניות שננקטה בעקבותיו הולידו פגיעה קשה במצבם הכלכלי והחברתי של רבים, שסבלו מאבטלה עם פרוץ המשבר ומקיצוצים בשירותים החברתיים לאחר מכן. מבקרי הניאורליברליזם חתרו לצמצם ככל האפשר את הפגיעה הזו, אולם נראה כי עלייתה של הפוליטיקה האנטי-מערכתית ("פופוליסטית") במהלך השנים האחרונות – כלומר של כוחות פוליטיים החותרים תחת הפוליטיקה הממוסדת – ממחישה את הצורך הדחוף בביקורת יסודית על הממשל הניאורליברלי. נראה כי הצלחתן האלקטורלית של מפלגות שמאל וימין אנטי-מערכתיות באירופה, משאל העם בבריטניה שהוליד את ה"ברקזיט" ובחירתו של דונלד טראמפ לנשיא ארצות הברית משקפים ניסיונות של פוליטיזציה עמוקה של תהליכי קביעת המדיניות והטמעה מחודשת של השוק התחרותי במגבלות חברתיות ופוליטיות.

אולם ביקורת על הממשל הניאורליברלי מסובכת יותר מכפי שנראה, ונדמה לי שקל יותר להסתפק בדחייה של המדיניות הניאורליברלית ובהתקוממות נגד השפעותיה על החברה והכלכלה. כזכור, הנחת היסוד של הממשל הניאורליברלי היא שיש להגן על האינטרס הציבורי הרחב מפני ייצוג היתר של אינטרסים כלכליים ופוליטיים של קבוצות חברתיות מסוימות. רבים ממבקרי הניאורליברליזם, בוודאי בישראל, מכירים היטב כיצד פועלת הפוליטיקה לטובת קבוצות כלכליות או פוליטיות מסוימות ונגד האינטרסים של

קבוצות אחרות.¹² במילים אחרות, דומה שהממשל הניאורליברלי (שוב, בניגוד למדיניות הניאורליברלית) מבקש להתמודד עם תופעות שגם הגישות המבקרות אותו מגדירות כבעיות או כתחלואים.

זאת ועוד, המנגנונים הפוליטיים של ייצוג אינטרסים קולקטיבי – שלהחלשתם חתר הניאורליברליזם הממשלי – לא פעלו דווקא למען כינונם של הסדרים סוציאלי-דמוקרטיים שביסודם עמדו ערכי שוויון וסולידריות חברתית. עליית ה"פופוליזם" הימני בשנים האחרונות מדגימה היטב שייצוג אינטרסים קולקטיבי יכול להתבסס על שותפות אינטרסים אתנוצנטריים וגזעניים. גם ייצוג האינטרסים הקולקטיבי שאפיין את ישראל בעבר שיקף את העדפת האינטרסים של קבוצות חברתיות מסוימות על פני אלו של אחרות ואף שימש כסיס להעדפה זו. במילים אחרות, בה בעת שהממשל הניאורליברלי חתר להסרה של הגנות קולקטיביות, הוא גם החליש – אמנם במידה מוגבלת – את ההשפעות השליליות שהיו להגנות אלו על פרטים שהשתייכו לקבוצות שהוצבו בעמדת נחיתות חברתית ופוליטית (כהן וליאון 2008; דהן 2013).

אם כן, לא רק "בעלי ההון" או "המאיון העליון" שנגדו מתקוממים "ה-99%" עלולים לשלם את המחיר על כינונם מחדש של כללים ומגבלות פוליטיות-חברתיות שיגבילו את פעולתו של השוק התחרותי; עלול לשלם גם מי שהשוק התחרותי שחרר אותו מכבלים של סנקציות חברתיות שהופעלו עליו בגלל מוצא, מגדר או כל השתייכות אחרת. אשר לישראל, פוליטיזציה מחודשת של הכלכלה עלולה – אם כי בהחלט אינה מוכרחה – לגבות מחיר דווקא מאישה שהניאורליברליזם סייע לקדם את מעמדה בשוק העבודה למרות מוצאה המזרחי או הערבי. יש לזכור גם שהגורמים המובילים מהלכים כמו קידום של השקעה ציבורית במגזר הערבי הם הנציגים המובהקים של הניאורליברליזם בישראל – בנק ישראל ואגף התקציבים במשרד האוצר, וניכר שהם רותמים לשם כך את תמיכתם של ארגונים בינלאומיים ניאורליברליים דוגמת הארגון לשיתוף פעולה ולפיתוח כלכלי (OECD) וקרן המטבע הבינלאומית (IMF) (Mandelkern and Shalev 2018). בקצרה, השאלה שביקורת הממשל הניאורליברלי צריכה להתמודד איתה קשורה לעובדה הפשוטה שהפוליטיקה הדמוקרטית של ייצוג אינטרסים קולקטיביים עלולה להיות גזענית ומיזוגינית יותר משוק תחרותי המונהג בידי גופים טכנוקרטיים.

סוגיה נוספת שעל ביקורת הממשל הניאורליברלי להתמודד איתה היא היקף התמיכה הפופולרית בממשל הניאורליברלי. הניאורליברליזם מוגדר על פי רוב כפרויקט שמקדמות אליטות שונות – אליטת ההון, האליטה הפוליטית או האליטה של מומחים ובירוקרטים – נגד האינטרסים וההעדפות של הציבור הרחב. בשנים האחרונות, לצד עלייתם של

12 למעשה, המחקר הביקורתי התעמק בנושאים אלו, לדוגמה פלד ושפיר 2005; רוזנהק 2007; Shalev 1992.

כוחות פוליטיים אנטי-מערכתיים עולים גם כוחות פוליטיים שאפשר לכנותם "אולטרה-מערכתיים", כמו עמנואל מקרון בצרפת או אבי גבאי בישראל. כוחות אלה זוכים לתמיכה ציבורית דווקא בשל מיצובם כמומחים לניהול המתרחקים מכל זיהוי עם קבוצה חברתית מסוימת. התמיכה הרחבה בפוליטיקאים האולטרה-מערכתיים מחייבת להכיר בכך שהציבור מעניק תמיכה נרחבת לא רק לתנועות ולמפלגות "פופוליסטיות" אלא גם לניאו-ליברליזם הממשלי – כלומר לשאיפה להחליף את הפוליטיקה המסורתית של תיווך אינטרסים קולקטיביים בהנהגה אפוליטית וטכנוקרטית.

אם כן, ביקורת יסודית של הממשל הניאו-ליברלי היא הכרחית, גם משום שהוא בסיס כוח מרכזי של המדיניות הניאו-ליברלית, כפי שניתן ללמוד מההיסטוריה הקצרה של אחרי המשבר, וגם בשל השפעותיו כשלעצמו, כלומר צמצום המרחב הפוליטי-דמוקרטי ודה-לגיטימציה של מנגנוני הייצוג הקיימים. ואולם, על ביקורת שכזו להתמודד ישירות עם השאלות העוסקות במחירים הכרוכים בחיזוק מנגנונים של ייצוג אינטרסים קולקטיבי.

ביבליוגרפיה

- אביגור-אשל, אמית, 2015. "תלמד תצליח: ההבטחה הניאו-ליברלית ומחאת קיץ 2011", סוציולוגיה ישראלית 2(2), עמ' 31-55.
- ביכלר, שמשון, ויונתן ניצן, 2001. מרווחי מלחמה לדיבידנדים של שלום, ירושלים: כרמל.
- בן פורת, גיא, 2004. "עסקים ושלום: עלייתו ונפילתו של המזרח התיכון החדש", דני פילק ואורי רם (עורכים), שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 96-181.
- דבר ראשון, 2016. "בשורה לשכירים: פנסיה 'ברירת מחדל'", דבר ראשון, 1.8.2016.
- דהן, מומי, 2011. "מדיניות כלכלית במשבר: הגיע החורף והמשק בלבוש אביבי", משפטים מ, עמ' 571-600.
- _____, 2013. "האם כור ההיתוך הצליח בשדה הכלכלי?", הרבעון לכלכלה 60, עמ' 107-152.
- הארווי, דייוויד, 2015. קיצור תולדות הניאו-ליברליזם, בתרגום גיא הרלינג, ירושלים: מולד.
- זעירא, יוסף, 2018. כלכלת ישראל, תל אביב: ידיעות ספרים.
- כהן, אורי, ונסים ליאון, 2008. "לשאלת המעמד הבינוני-המזרחי בישראל", אלפיים 32, עמ' 83-101.
- ממן, דניאל, וזאב רוזנהק, 2009. בנק ישראל: כלכלה פוליטית בעידן ניאו-ליברלי, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- מגדלקרן, רונן, 2011. "תגובת בנק ישראל ואגף התקציבים למיתון: עקרונות כלכליים ופוליטיקה מוסדית", הרבעון לכלכלה 58(2-1), עמ' 67-90.
- _____, 2018. "תאוריות כלכליות של ממשל כגורם לכיסוס השפעתם הפוליטית של כלכלנים בישראל", מגמות נג(1), עמ' 45-74.

ספיבק, אביה, 2009. "מחלוקת 6 – גודל המגזר הציבורי: המודל האירופי והמודל האמריקני", אריה ארנון ומשה יוסטמן (עורכים), *מחלוקות בכלכלה*, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 87-104.

פילוט, אדריאן, 2013. "פישר: הריבית הגדילה את הביקוש לדירות; העדפנו לטפל ביצוא", *גלובס*, 25.6.2013.

פילק, דני, ואורי רם (עורכים), 2004. *שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי*, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

פלד, יואב, וגרשון שפיר, 2005. *מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת*, בתרגום מיכל אלפון, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

קריסטל, טלי, גיא מונדלק, יצחק הברפלד וינון כהן, 2015. "צפיפות ארגונית בישראל 2006-2012: פיצול מערכת יחסי העבודה", *עבודה, חברה ומשפט יד*, עמ' 9-35.

רוזנהק, זאב, 2007. "דינמיקות של הכלה והדרה במדינת הרווחה הישראלית", חנה הרצוג, טל כוכבי ושמשון צלניקר (עורכים), *דורות, מרחבים, זהויות: מבטים עכשוויים על חברה ותרבות בישראל*, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 317-349.

רוזנהק, זאב, ומיכאל שלו, 2013. "הכלכלה הפוליטית של מחאת 2011: ניתוח דורי-מעמדי", *תיאוריה וביקורת* 41 (קיץ), עמ' 45-68.

רם, אורי, ודני פילק, 2013. "ה-14 ביולי של הפני ליה: עלייתה ונפילתה של המחאה החברתית", *תיאוריה וביקורת* 41 (קיץ), עמ' 17-43.

שבצ'נקו, יוליה, ושרה הלמן, 2017. "מחאה אנטי-ניאו-ליברלית ותוצר ניאו-ליברלי: ניכוס ותרגום תביעות מחאת האוהלים של קיץ 2011 על ידי ועדת טרכטנברג", *סוציולוגיה ישראלית* (ט1), עמ' 68-145.

Amable, Bruno, 2011. "Morals and Politics in the Ideology of Neo-Liberalism," *Socio-Economic Review* 9(1), pp. 3-30.

Avigur-Eshel, Amit, 2018. "Speaking to the Outraged: Discursive Responses of Policy Elites to Social Unrest over Economic Issues," *Critical Policy Studies* (online).

Baker, Andrew, 2013. "The New Political Economy of the Macroprudential Ideational Shift," *New Political Economy* 18(1), pp. 112-139.

Ball, Stephen J., 2012. "Performativity, Commodification and Commitment: An I-Spy Guide to the Neoliberal University," *British Journal of Educational Studies* 60(1), pp. 17-28.

Ban, Cornel, 2016. *Ruling Ideas: How Global Neoliberalism Goes Local*, Oxford: Oxford University Press.

Ban, Cornel, and Kevin Gallagher, 2015. "Recalibrating Policy Orthodoxy: The IMF Since the Great Recession," *Governance* 28(2), pp. 131-146.

- Blyth, Mark, 2002. *Great Transformations: Economic Ideas and Institutional Change in the Twentieth Century*, New York: Cambridge University Press.
- , 2013. *Austerity: The History of a Dangerous Idea*, Oxford and New York: Oxford University Press.
- Boas, Taylor C., and Jordan Gans-Morse, 2009. "Neoliberalism: From New Liberal Philosophy to Anti-Liberal Slogan," *Studies in Comparative International Development* 44(2), pp. 137–161.
- Bonefeld, Werner, 2012. "Freedom and the Strong State: On German Ordoliberalism," *New Political Economy* 17(5), pp. 633–656.
- Braun, Benjamin, 2018. "Central Bank Planning? Unconventional Monetary Policy and the Price of Bending the Yield Curve," in Jens Beckert and Richard Bronk (eds.), *Uncertain Futures: Imaginaries, Narratives and Calculation in the Economy*, Oxford: Oxford University Press.
- Brenner, Neil, and Nik Theodore (eds.), 2012. *Spaces of Neoliberalism: Urban Restructuring in North America and Western Europe*, Malden, MA: Blackwell.
- Brown, Wendy, 2015. *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*, New York: Zone Books.
- Cohen, Erez, 2016. "The Nature of Israel's Public Policy Aimed at Curbing the Rise in Property Prices from 2008–2015, as a Derivative of the Country's Governance Structure," *Economics & Sociology* 9(2), pp. 73–89.
- Crouch, Colin, 2011. *The Strange Non-Death of Neoliberalism*, Cambridge: Polity Press.
- Feldman, Guy, 2018. "Saving from Poverty: A Critical Review of Individual Development Accounts," *Critical Social Policy* 38(2), pp. 181–200.
- Flinders, Matthew, and Matt Wood, 2016. *Tracing the Political: Depoliticisation, Governance and the State*, Bristol: Policy Press.
- Fourcade-Gourinchas, Marion, and Sarah L. Babb, 2002. "The Rebirth of the Liberal Creed: Paths to Neoliberalism in Four Countries," *American Journal of Sociology* 108(3), pp. 533–579.
- Gamble, Andrew, 2001. "Neo-Liberalism," *Capital & Class* 25(3), pp. 127–134.
- Grinberg, Lev L., and Gershon Shafir, 2000. "Economic Liberalization and the Breakup of the Histadrut's Domain," in Gershon Shafir and Yoav Peled (eds.), *The New Israel: Peacemaking and Liberalization*, Boulder, CO: Westview Press, pp. 103–128.
- Hall, Peter A., and David W. Soskice, 2001. *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*, Oxford: Oxford University Press.
- Hay, Colin, 2004. "The Normalizing Role of Rationalist Assumptions in the Institutional Embedding of Neoliberalism," *Economy and Society* 33(4), pp. 500–527.

- , 2007. *Why We Hate Politics*, Cambridge, MA: Polity Press.
- Hayek, Friedrich A. von, 1978. "Economic Freedom and Representative Government," in *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*, Chicago: University of Chicago Press, pp. 105–117.
- Helleiner, Eric, 2010. "A Bretton Woods Moment? The 2007–2008 Crisis and the Future of Global Finance," *International Affairs* 86(3), pp. 619–636.
- Levi-Faur, David, 2005. "The Global Diffusion of Regulatory Capitalism," *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 598, pp. 12–32.
- Maman, Daniel, and Zeev Rosenhek, 2012. "The Institutional Dynamics of a Developmental State: Change and Continuity in State–Economy Relations in Israel," *Studies in Comparative International Development* 47(3), pp. 342–363.
- Mandelkern, Ronen, 2016. "Explaining the Striking Similarity in Macroeconomic Policy Responses to the Great Recession: The Institutional Power of Macroeconomic Governance," *Comparative Political Studies* 49(2), pp. 219–252.
- Mandelkern, Ronen, and Michael Shalev, 2018. "The Political Economy of Israel's Uneven Neoliberalism," in Reuven Y. Hazan, Alan Dowty, Menachem Hofnung and Gideon Rahat (eds.), *The Oxford Handbook of Israeli Politics and Society*, Oxford: Oxford University Press.
- Maron, Asa, and Michael Shalev (eds.), 2017. *Neoliberalism as a State Project: Changing the Political Economy of Israel*, New York: Oxford University Press.
- Matthijs, Matthias, and Mark Blyth, 2018. "When Is It Rational to Learn the Wrong Lessons? Technocratic Authority, Social Learning, and Euro Fragility," *Perspectives on Politics* 16(1), pp. 110–126.
- Mirowski, Philip, and Dieter Plehwe (eds.), 2009. *The Road from Mont Pèlerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Mudge, Stephanie Lee, 2008. "What Is Neo-Liberalism?" *Socio-Economic Review* 6(4), pp. 703–731.
- Ostry, Jonathan D., Davide Furceri and Prakash Loungani, 2016. "Neoliberalism: Oversold?" *Finance & Development* 53(2), pp. 38–41.
- Piketty, Thomas, 2014. *Capital in the Twenty-First Century*, trans. Arthur Goldhammer, Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Polanyi, Karl, 2001 [1944]. *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, 2nd Beacon Paperback ed., Boston, MA: Beacon Press.
- Pontusson, Jonas, 2005. *Inequality and Prosperity: Social Europe vs. Liberal America*, New York: Cornell University Press.

- Ruggie, John Gerard, 1982. "International Regimes, Transactions, and Change: Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order," *International Organization* 36(2), pp. 379–415.
- Schmidt, Vivien A, 2016. "Reinterpreting the Rules 'by Stealth' in Times of Crisis: A Discursive Institutional Analysis of the European Central Bank and the European Commission," *West European Politics* 39(5), pp. 1–21.
- Schmidt, Vivien A., and Mark Thatcher (eds.), 2013. *Resilient Liberalism in Europe's Political Economy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Shalev, Michael, 1992. *Labour and the Political Economy in Israel*, Oxford and New York: Oxford University Press.
- Streeck, Wolfgang, 2014. *Buying Time: The Delayed Crisis of Democratic Capitalism*, Brooklyn, NY: Verso.
- Van Kersbergen, Kees, and Anton Hemerijck, 2012. "Two Decades of Change in Europe: The Emergence of the Social Investment State," *Journal of Social Policy* 41(3), pp. 475–492.
- Woodruff, David M., 2016. "Governing by Panic: The Politics of the Eurozone Crisis," *Politics & Society* 44(1), pp. 81–116.